

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ**

Η ΚΑΥΣΗ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ
ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ «ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ»

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΜΑΡΙΑ-ΣΟΦΙΑ ΣΦΗΚΑ**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ.....	1
http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=170164&ct=114	39

Εισαγωγή

Η Ελλάδα είναι ένα κράτος συνταγματικά οργανωμένο, το οποίο, κατά τους ορισμούς του υπέρτατου νόμου του, έχει ως πολίτευμα την Προεδρευόμενη

Κοινοβουλευτική Δημοκρατία (άρθρο 1 παρ. 1), πρωταρχική του υποχρέωση είναι ο σεβασμός και η προστασία της ανθρώπινης αξίας (άρθρο 2 παρ. 1) και επικρατούσα σε αυτό θρησκεία είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού (άρθρο 3 παρ. 1 εδ. α').

Όπως είναι αυτονόητο, σε μία έτσι οργανωμένη πολιτεία, οι ιδιαιτερότητες καθενός αναγνωρίζονται και προστατεύονται. Μάλιστα, μία από τις σημαντικότερες ρυθμίσεις του εθνικού μας Συντάγματος (1986/2001/2008) είναι αυτή που αφορά στη θρησκευτική ελευθερία (ακριβέστερα, στην «ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης») και ορίζει ότι «Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.».

Σύμφωνα με το δόγμα της επικρατούσας θρησκείας, μόλις ο άνθρωπος πεθάνει, το σώμα γίνεται λείψανο και τότε αυξάνει ο σεβασμός μας προς αυτό. Το λείψανο αποτελεί την ανάμνηση μίας ιερουργίας που εγκόλπωνε τις προσπάθειες του ανθρώπου να σώσει και να δοξάσει την ψυχή του. Συνιστούσε, επομένως, ενόσω ήταν ζωντανό, έναν ναό της ψυχής, που περίμενε την μετά θάνατον αναμόρφωσή του «εις το αρχαίον κάλλος», και όχι την καταστροφή του. Για το λόγο αυτό, συγκεντρώνει αυξημένο σεβασμό από την Εκκλησία και, όπως ακριβώς δεν καίμε τους ναούς, ζητά να μην καίμε και τα σώματα που συνιστούν έμψυχους ναούς.¹

Όπως γίνεται αντιληπτό με μια πρώτη ματιά, η προστατευόμενη ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και η ανεξιθρησκία έρχονται σε ευθεία αντίθεση προς τις μακραίωνες χριστιανικές παραδόσεις και διδάγματα, όταν πρόκειται για το επί χρόνια εριζόμενο ζήτημα της καύσης των νεκρών. Ωστόσο, στο παρόν πόνημα θα επιχειρηθεί μια πιο ενδελεχής μελέτη του ζητήματος, κατά την οποία θα αξιολογηθούν τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών και ενδεχομένως να διαπιστωθεί εν τέλει κάποια σύγκλιση μεταξύ των δύο αντικρουόμενων απόψεων.

Θρησκευτική ελευθερία

Συγγενή δικαιώματα – Νομοθετική προστασία

¹ Καύση νεκρών: Αμετάκλητη λήθη ή αιώνια μνήμη;, Εφημ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 17 Ιανουαρίου 1999, σελ. 24

Η θρησκευτική ελευθερία είναι προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και αποτελεί ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας. Με αυτήν εξασφαλίζεται ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και γενικότερα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, καθώς επίσης η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Πρόκειται για ένα από τα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν πρώτα στον ευρωπαϊκό χώρο. Ασφαλώς, αυτό ήταν εύλογο, δεδομένης της διάχυτης διάθεσης αμφισβήτησης της «ελέω Θεού» απολυταρχικής εξουσίας των μοναρχών. Η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά πανηγυρικά από την αμερικανική πολιτεία της Βιργινίας (Διακήρυξη των Δικαιωμάτων/Bill of rights άρθρο 16, 1776)². Στη νεότερη Ελλάδα, τα πρώτα Συντάγματα (1822, 1823) καθιέρωναν την ανεξιθρησκία, ώσπου το 1927, με το Σύνταγμα της Τροιζήνας, καθιερώνεται πια η θρησκευτική ελευθερία με διατύπωση όμοια με τη σημερινή. Σήμερα η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας διασφαλίζεται τόσο σε εθνικό (Άρθρο 13 παρ. 1 Συντάγματος³, Άρθρο 9 Ε.Σ.Δ.Α.⁴), όσο και σε διεθνές επίπεδο (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-1948⁵, Διεθνές Σύμφωνο του Ο.Η.Ε. για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα-1966 κ.ά.).

Στην απόφασή του *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος* (25 Μαΐου 1993), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Δ.Δ.Α.) διακήρυξε τις γενικές αρχές που διαπνέουν το άρθρο 9 της Ε.Σ.Δ.Α. αναφορικά με την προστατευτική της θρησκευτικής ελευθερίας όψη του: «Όπως προστατεύεται από το άρθρο 9, η ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας αντιπροσωπεύει μία από τις βάσεις της δημοκρατικής κοινωνίας κατά την έννοια της Συμβάσεως. Εμφανίζεται, στη θρησκευτική της διάσταση, μεταξύ των στοιχείων των πλέον ουσιωδών της ταυτότητας των πιστών και της αντίληψής τους για τη ζωή, αλλά η ίδια

² Άρθρο 16. That religion, or the duty which we owe to our CREATOR, and the manner of discharging it, can be directed only by reason and conviction, not by force or violence; and therefore all men are equally entitled to the free exercise of religion, according to the dictates of conscience; and that it is the mutual duty of all to practice Christian forbearance, love, and charity, towards each other.

³ Εδ. α': Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστη.

⁴ Άρθρο 9. Ελευθερία της σκέψης, συνειδήσεως και θρησκείας: Έχεις δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνειδήσεως και της θρησκείας, να λατρεύεις τη θρησκεία σου στο σπίτι και δημοσίως. Έχεις δικαίωμα να αλλάξεις τη θρησκεία σου αν το επιθυμείς.

⁵ Άρθρο 18. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνειδήσεως και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών.

είναι επίσης ένα πολύτιμο αγαθό για τους αθέους, τους αγνωστικιστές, τους σκεπτικιστές ή τους αδιάφορους. Αφορά τον πλουραλισμό - κατεκτημένο με θυσίες κατά τη διάρκεια μιάς μακράς ιστορίας στους αιώνες - πεμπτουσία μιάς τέτοιας κοινωνίας.» Αυτό σημαίνει ότι σε μία δημοκρατική κοινωνία, όπου πολλές θρησκείες συνυπάρχουν μέσα στον ίδιο πληθυσμό, μπορεί να είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί στη θρησκευτική ελευθερία για να εναρμονιστούν τα συμφέροντα των διαφορετικών ομάδων και να εξασφαλιστεί ο σεβασμός των πεποιθήσεων του καθενός.

Ορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας

Η θρησκευτική ελευθερία, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του ισχύοντος Συντάγματος, αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων.⁶

Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται σε ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης⁷ και σε ελευθερία της λατρείας.

Περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας

Η συνταγματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως ανωτέρω ορίστηκε, είναι πολυεπίπεδη και συνεπάγεται για τον φορέα της μία σειρά επιμέρους δικαιωμάτων. Αυτά είναι:

A. Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία, δόγμα κ.λπ. επιθυμεί ή, ακόμη, να είναι άθρησκος ή άθεος, δεδομένου ότι η προστασία κάθε δικαιώματος σημαίνει αυτοδικαίως και προστασία του αντιθέτου του.

⁶ Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, Συνταγματικά δικαιώματα, ατομικές ελευθερίες (πανεπιστημιακές παραδόσεις), Δ' έκδοση, Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1982

⁷ Ως θρησκευτική συνείδηση νοείται το ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με τη φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου.

Β. Το δικαίωμα να εκδηλώνει κανείς ή να διατηρεί κρυφές τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του.⁸

Γ. Το δικαίωμα να διαμορφώνει, μεταβάλλει ή αποβάλλει θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Δ. Το δικαίωμα να μην υφίσταται καμία δυσμενή διάκριση λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή της έλλειψής τους.⁹

Ε. Το δικαίωμα άσκησης όλων των ατομικών δικαιωμάτων (ελευθερία γνώμης, δικαίωμα του συναθροίζεσθαι κ.λπ.) για τη διάδοση των σχετικών με τη θρησκεία πεποιθήσεων καθώς και το δικαίωμα μη επηρεασμού από άλλες θρησκείες.

Φορείς/αποδέκτες του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας

Φορέας του αμυντικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας είναι κάθε φυσικό πρόσωπο. Πρόκειται, επομένως, για ένα δικαίωμα πανανθρώπινης ενέργειας, η κατοχύρωση του οποίου καταλαμβάνει στο προστατευτικό της πεδίο τόσο τους ημεδαπούς όσο και τους αλλοδαπούς και τους ανιθαγενείς. Δυνατότητα εξαιρέσης από την προστατευτική δύναμη υπάρχει μόνον όταν αυτό προβλέπεται από το διεθνές δίκαιο.

Πέραν όμως των φυσικών προσώπων, του δικαιώματος της θρησκείας απολαμβάνουν και τα νομικά πρόσωπα και οι ενώσεις προσώπων. Δεδομένου ότι δεν πρόκειται για φυσικά πρόσωπα και, συνεπώς, σε αυτά απουσιάζει η ύπαρξη θρησκευτικής συνείδησης, ως προστατευόμενο δικαίωμα μπορεί να εκληφθεί εδώ επακριβώς το δικαίωμα εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Όπως ανωτέρω αναφέρθηκε, το υπό μελέτη δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι ένα αμυντικό δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι αναπτύσσει τη δύναμή του έναντι του κράτους αλλά και κατά οποιουδήποτε άλλου. Είναι δηλαδή επιπλέον ένα απόλυτο δικαίωμα, που, σε συνδυασμό με την αρχή της ισότητας, προστατεύει από τυχόν διακρίσεις με κριτήριο τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Τώρα, όσον αφορά στους αποδέκτες της ενέργειας που αναπτύσσει το δικαίωμα της ελεύθερης θρησκευτικής συνείδησης, αυτοί είναι η κρατική και η

⁸ Π.χ. Υπόθεση ταυτοτήτων, Ολ.Σ.τ.Ε. 2284/2001

⁹ Το δικαίωμα αυτό προκύπτει από το συνδυασμό των άρθρων 13 παρ. 1 εδ. β' και 4 παρ. 1 του Συντάγματος. Η προστασία του δικαιώματος εξασφαλίζεται επίσης από το άρθρο 14 της Ε.Σ.Δ.Α..

ιδιωτική εξουσία. Αυτό σημαίνει σαφώς ότι το δικαίωμα αυτό τριτενεργεί. Η σχετική συνταγματική διάταξη του άρθρου 13 επιτάσσει το σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων καθενός από όλους και τις προστατεύει από κάθε πηγή κινδύνου. Σημειωτέον, ότι ο απόλυτος χαρακτήρας του εν λόγω δικαιώματος προκύπτει από την ίδια τη διατύπωση που επέλεξε ο συντακτικός νομοθέτης («Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη.»), ο οποίος αφήνει ακαθόριστη την πηγή (κρατική ή ιδιωτική) της απειλής. |

Ειδικότερα η Εκκλησία ως φορέας του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας

Ο κανόνας «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη.» δημιουργεί την αναγκαιότητα της θρησκευτικής ουδετερότητας του κράτους. Κράτος που θρησκευεται προσβάλλει ανθρώπινα δικαιώματα. Και όμως, το ελληνικό κράτος θρησκευεται πολλαπλώς. Έτσι, παρατηρείται στη χώρα μας, η ιδιαιτερότητα της ύπαρξης «κρατικής Εκκλησίας». Αυτή, ακόμη και αν χαρακτηρίζεται από την εθνική νομοθεσία ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, παραμένει ένας μη κυβερνητικός οργανισμός, κατά την αρχική διατύπωση του άρθρου 25 της Ε.Σ.Δ.Α. και, συνεπώς, είναι και η ίδια φορέας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Επομένως, σε περίπτωση που κρατικές ενέργειες προσβάλλουν αυτό της το δικαίωμα, μπορεί η Εκκλησία να αποζητήσει προστασία στα ευρωπαϊκά όργανα ελέγχου¹⁰. Όμως, οι ενταγμένοι με τη θέλησή τους στην κρατική Εκκλησία (πιστοί, λειτουργοί) υπόκεινται στο καθεστώς περιορισμών και δεσμεύσεων που προβλέπεται από την ίδια την Εκκλησία και δεν δύνανται να προσφύγουν κατ' αυτής, εφόσον παραμένουν ενταγμένοι στους κόλπους της, προβάλλοντας παραβίαση της θρησκευτικής τους ελευθερίας από της Εκκλησία.

Οριοθετήσεις και περιορισμοί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας

Όπως κάθε συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα, έτσι και το δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης υπόκειται σε κάποιες οριοθετήσεις και περιορισμούς.

¹⁰ Απόφαση Ε.Δ.Δ.Α. Ιερές Μονές κατά Ελλάδος, 9 Δεκεμβρίου 1994.

Κατ' αρχήν, η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ελεύθερη και ακώλυτη, έως το σημείου όμως που δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ή δεν προσκρούει στο Σύνταγμα ή στα χρηστά ήθη. Για το λόγο αυτό, απαγορευμένη είναι και η καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος αυτού.

Όσον αφορά στη δημόσια τάξη και στα χρηστά ήθη, εξετάζεται αν υπάρχει προσβολή τους όχι από την ύπαρξη θρησκευτικής συνειδήσεως (η οποία αποτελεί ενδιάθετο φρόνημα), αλλά κατά την άσκηση της θρησκευτικής λατρείας (που συνιστά την εξωτερική εκδήλωση της πίστης). Τα χρηστά ήθη είναι, επομένως, μία οριοθέτηση της άσκησης του δικαιώματος και δεν αποτελούν περιορισμό του.

Περαιτέρω, θα πρέπει να εξεταστεί η γενική ρήτρα υπακοής στους νόμους, που διατυπώνεται εναργώς στην τέταρτη παράγραφο του συνταγματικού άρθρου 13.¹¹ Πρόκειται περί επανάληψης της γενικής ρήτρας νομιμότητας της ιδιωτικής δράσης, η οποία δεν επιτρέπει την απαλλαγή από υποχρεώσεις προς το κράτος ούτε τη μη συμμόρφωση προς τους νόμους. Η ρήτρα αυτή συνδέεται με την ανωτέρω αναφερόμενη, που επιτάσσει την συνάδουσα προς το Σύνταγμα και, συνακόλουθα, προς τους σύμφωνους με αυτό νόμους, άσκηση της θρησκευτικής λατρείας.

Περνώντας τώρα στις ειδικού περιεχομένου ρυθμίσεις που αφορούν στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, ως τέτοιες προβλέπονται από το Σύνταγμα η απαγόρευση του προσηλυτισμού (οιονεί περιορισμός) και η επιβολή όρκου (γνήσιος περιορισμός). Συγκεκριμένα:

Ο προσηλυτισμός συνιστά ειδικά απαγορευόμενη μορφή θρησκευτικής δράσης, αποδοκιμαζόμενη ανθρώπινη συμπεριφορά. Η απαγόρευσή του ρυθμίζει μια συμπεριφορά που εκφεύγει του γενικού περιεχομένου της θρησκευτικής ελευθερίας. Πρόκειται δηλαδή για έναν οιονεί περιορισμό, σύμφωνα με τον οποίο απαγορεύεται η άσκηση συνταγματικού δικαιώματος κατά έναν ρητά απαγορευόμενο από το ίδιο το Σύνταγμα τρόπο. Ωστόσο, πρέπει στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι, ακόμη και αν η συγκεκριμένη απαγόρευση προβλεπόταν μόνο από τον κοινό νομοθέτη, θα είχε την ίδια ισχύ και δεν θα ήταν αντισυνταγματική, δεδομένου ότι δεν περιορίζει την προστατευόμενη θρησκευτική ελευθερία.

Όσον αφορά τώρα στην επιβολή του όρκου, αυτή συνιστά γνήσιο περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας, καθώς συρρικνώνει το περιεχόμενό της. Στην έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας υπάγεται και η ελευθερία όρκου, που σημαίνει ότι

¹¹ Άρθρο 13 παρ. 4 Συντάγματος: «Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, ... να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους».

καθένας είναι ελεύθερος να ορκιστεί, εάν και εφόσον το επιθυμεί. Εντούτοις, ο συντακτικός νομοθέτης επιτρέπει στον κοινό να θεσπίσει εκείνος την επιβολή όρκου. Έτσι, ο καλούμενος να ορκισθεί εξαναγκάζεται σε ορισμένη συμπεριφορά θρησκευτικής φύσης, ώστε διαπιστώνεται σοβαρή απόκλιση από το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας. Συνεπώς, δεδομένης της φύσης της επιβολής όρκου ως περιορισμού, και εν αντιθέσει προς την απαγόρευση του προσηλυτισμού, αυτή δεν θα μπορούσε να προβλεφθεί από τον κοινό νομοθέτη, παρά μόνο ειδικά στο κείμενο του Συντάγματος.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9 της Ε.Σ.Δ.Α. καθορίζονται οι θεμιτοί λόγοι περιορισμού της ελευθερίας εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων: «Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία» για

- (α) τη δημοσία ασφάλεια,
- (β) την προάσπιση της δημόσιας τάξης,
- (γ) την υγεία,
- (δ) την ηθική,
- (ε) την προάσπιση των δικαιωμάτων
- (στ) και την προάσπιση των ελευθεριών των άλλων.

Ιστορική αναδρομή σχετικά με τα ταφικά έθιμα γενικά και, ειδικότερα, την καύση των νεκρών

Τα ταφικά έθιμα διαφέρουν από λαό σε λαό και έχουν μεταβληθεί στη διάρκεια των χρόνων. Ενδεικτικά αναφέρονται:

- Καύση αντί για ταφή των νεκρών.
- Ταρίχευση και μουμιοποίηση από τους Αρχαίους Αιγυπτίους.
- Ταφή πολεμιστών σε τύμβο.
- Διαφορετικά έθιμα για το πένθος, όπως τεμαχισμό ή αποσάρκωση των νεκρών και προσφορά της σορού στα στοιχεία της φύσης.

Όσον αφορά ειδικότερα στην καύση των νεκρών, αυτή κατείχε σημαντική θέση μεταξύ των ταφικών εθίμων που ακολουθήθηκαν στον ελλαδικό χώρο ανά τους αιώνες και μπορεί, στο σημείο αυτό, να γίνει μία σύντομη σχετική παρουσίαση.

Ίγνη καύσης νεκρών έχουν βρεθεί ήδη από τη Μεσολιθική Περίοδο, ωστόσο περισσότερες πληροφορίες έχουμε για τη διαδικασία κατά τη Νεολιθική Περίοδο. Τότε, η καύση των νεκρών λάμβανε χώρα σε επιλεγμένη θέση, εκτός των ορίων του οικισμού και γινόταν με πυρές κυκλικού σχήματος. Η καύση των νεκρών συνεχίζεται και κατά την Ύστερη Νεολιθική περίοδο.

Κατά την πρόιμη αλλά και την ύστερη εποχή του χαλκού, ο απλός ενταφιασμός, σύμφωνα με τους ανασκαφείς των τύμβων (Λευκάδα και Ολυμπία), αποτελεί την κύρια πρακτική ταφής ενώ σπανιότερα επιλέγεται η πρακτική της καύσης των νεκρών.

Έπειτα, κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο, ο ενταφιασμός παραμένει η κύρια πρακτική ταφής, συχνά όμως συναντάται και η πρακτική της καύσης - συνήθως ο νεκρός αποτεφρώνεται σε διαφορετικό σημείο από εκείνο όπου ενταφιάζεται. Η γενική εντύπωση που αποκομίζεται είναι ότι επιλέγονται οι κατά το δυνατόν πιο οικονομικές μέθοδοι ενταφιασμού των νεκρών.

Η επόμενη περίοδος (Πρόιμη Γεωμετρική, 11ος - 10ος αι. π.Χ.) χαρακτηρίζεται από μια ευρεία διάδοση των ταφικών πρακτικών σε ολόκληρο το Αιγαίο. Αυτή την περίοδο αναπτύσσονται κυρίως δύο πρακτικές ενταφιασμού.

1. Η μονή ταφή (εξαίρεση: Μεσσηνία, Κρήτη) γίνεται η κύρια πρακτική ταφής.
2. Η καύση των νεκρών, η οποία χρησιμοποιήθηκε μόνο για ενήλικες. Σύμφωνα με τις ενδείξεις από τον Ελλαδικό χώρο, αποτελεί νέα πρακτική ταφής. Είναι κληροδότημα μάλλον των Μυκηναίων οι οποίοι το είχαν υιοθετήσει από τους Χετταίους, γεγονός που εξηγεί και τον τρόπο διάδοσης από την Μ. Ασία στην

Ελλάδα. Πιθανόν είναι η εποχή κατά την οποία αφομοιώνονται εθιμοτυπικά με συμβολική σημασία.

Τα υπολείμματα της καύσης των νεκρών φυλάσσονταν σε τεφροδόχους οι οποίες ενταφιάζονταν σε θαλαμοειδείς τάφους. Στην Αττική, τα αποτεφρωμένα λείψανα φυλάσσονται σε τεφροδόχα αγγεία κυρίως σε αμφορείς με λαβές στο λαιμό για τους άνδρες και σε αμφορείς με λαβές στην κοιλιά για τις γυναίκες - τα οποία ετοποθετούντο σε κυκλική κοιλότητα τετράγωνου λακκοειδούς τάφου. Το σημείο των τάφων διακρινόταν από την ύπαρξη τύμβων. Η πλειονότητα των ενηλίκων, με λίγες εξαιρέσεις, αποτεφρωνόταν. Τα κτερίσματα περιλάμβαναν όπλα, κοσμήματα, περόνες, αγγεία κλπ.

Ο ενταφιασμός παρέμεινε η κύρια πρακτική ταφής για τα παιδιά, τα οποία θάβονταν σε μικρότερους λάκκους απλούστερης κατασκευής. Ωστόσο, σε αρκετές περιοχές συνυπήρχε η πρακτική του ενταφιασμού με την πρακτική της καύσης, γεγονός που αποδεικνύει ότι και οι δύο μέθοδοι χρησιμοποιούνταν από το ίδιο κοινωνικό σύνολο στην ίδια χρονική περίοδο.

Κατά τη διάρκεια του 9ου και 8ου αι. π.Χ. (Γεωμετρική Περίοδος) η κύρια πρακτική ταφής είναι η καύση (η πρακτική του ενταφιασμού διατηρείται κυρίως στην Αθήνα) ενώ και κατά την Αρχαϊκή Περίοδο εφαρμόστηκε κυρίως η πρακτική της καύσης, ίσως επιρροή της Ανατολής. Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις απλού ενταφιασμού. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι η καύση επιλεγόταν προς χάριν του νεκρού καθώς θεωρείτο απαραίτητη για την απελευθέρωση της ψυχής. Οι στάχτες φυλάσσονταν σε ένα αμφορέα και ενταφιάζονταν σύμφωνα με το εθιμοτυπικό του ενταφιασμού. Αυτή την περίοδο η καύση πραγματοποιείτο στο σημείο ταφής (μέχρι τότε προτιμάτο η ανακομιδή των υπολειμμάτων καύσης).

Η καύση των νεκρών, στην Κλασική Αθήνα, τουλάχιστον έως τον 4ο αι. π.Χ. ήταν μια μη διαδεδομένη πρακτική. Συναντάται ενίοτε καύση παιδιών, η οποία όμως σε γενικές γραμμές δεν ήταν καθόλου αποδεκτή. Τα ίδια ταφικά έθιμα διατηρούνται και κατά την Ελληνιστική Περίοδο, με ορισμένες διαφορές ενώ, στα Ρωμαϊκά Χρόνια, φαίνεται ότι εφαρμόζεται τόσο ο απλός ενταφιασμός όσο και η καύση των νεκρών, με μεγαλύτερη έμφαση στην πρακτική του δευτέρου. Η καύση γινόταν είτε στο σημείο ταφής είτε σε ειδικά αφιερωμένο για αποτέφρωση χώρο. Στη δεύτερη περίπτωση ράντιζαν τα υπολείμματα της καύσης με κρασί και τα τοποθετούσαν σε τεφροδόχους ποικίλης τυπολογίας και υλικού. Την παραπάνω διαδικασία την αναλάμβαναν επαγγελματίες.

Στα βυζαντινά χρόνια, η καύση δεν ήταν απαγορευμένη, αλλά η συνήθεια της ταφής στηριζόταν από τα κείμενα της χριστιανικής εκκλησίας. Οι νεκροί δεν καίγονταν, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, κατά τις οποίες η τέφρα του νεκρού παραδιδόταν σε ταφή.

Η ταφή των νεκρών, ήδη από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης, έπαυσε να αποτελεί ένα απλό θρησκευτικό και κοινωνικό καθήκον. Υπήχθη σε πολιτειακές διατυπώσεις και παράλληλα απαγορεύθηκε η ταφή νεκρών σε εκκλησίες και μοναστήρια και γενικώς σε τόπους εκτός των κοινών νεκροταφείων.

Έτσι και στο νεότερο ελληνικό κράτος, ήδη με διάταγμα της Αντιβασιλείας του 1834, ανατέθηκε η αποκλειστική αρμοδιότητα των σχετικών με τα νεκροταφεία θεμάτων στους Δήμους και τις Κοινότητες.

Σήμερα, στην Ελλάδα υιοθετείται η πρακτική του απλού ενταφιασμού. Η τελετή της κηδείας αποτελεί τρόπο έκφρασης της αγάπης των ζωντανών προς τον εκλιπόντα. Οι χριστιανοί πιστεύοντας ότι το σώμα είναι προορισμένο να αναστηθεί θάβουν τον νεκρό με όλες τις τιμές. Για το λόγο αυτό, πριν από την ταφή τον λούουν, τον στολίζουν, τον ντύνουν με λευκή στολή και τον τοποθετούν ακάλυπτο σε «κλίνη» (φέρετρο). Η τελετή διαιρείται σε τρία μέρη:

- στην σύντομη ακολουθία εντός της οικίας και της εκφοράς,
- στη νεκρώσιμη ακολουθία στο ναό,
- στην ακολουθία στο σημείο ταφής και
- στην ταφή.

Ωστόσο, μετά από μακροχρόνιες συζητήσεις και δισταγμούς, η ελληνική πολιτεία φαίνεται να προχωρά ένα βήμα προς τη θεσμοθέτηση της καύσης των νεκρών· όχι ως υποχρεωτικής, αλλά ως προαιρετικής, εναλλακτικής λύσης για τη διάθεση του νεκρού σώματος.

Είναι η καύση ανθρώπινο δικαίωμα;

Ειδικά ως προς το ζήτημα της καύσης ως ανθρώπινου δικαιώματος, ο Αρχιμανδρίτης Νικόλαος Χατζηνικολάου έγραφε: «Αυτοί που αγνόησαν το δικαίωμα του ανθρώπου για το Θεό και πρόσβαλαν τα απαράγραπτα δικαιώματα του Θεού για

τον άνθρωπο, αυτοί και μόνο μπορούν να επικαλούνται τα λεγόμενα ανθρώπινα δικαιώματα για να νομιμοποιήσουν την ασέβειά τους στον άνθρωπο. Η καύση των νεκρών δεν είναι ατομικό δικαίωμα του νεκρού πλέον ανθρώπου· η διατήρηση του σώματός τους αποτελεί κοινωνική υποχρέωση σεβασμού και επιβίωσης του προσώπου του. Είναι αδύνατο το θέλημα του ενός –κι ας αποκαλείται αυτό δικαίωμα– να προσκρούει στην ανάγκη για σεβασμό του συνόλου. Δεν μπορεί να είναι δικαίωμα κάποιου να τον ... κάψουμε εμείς! Το θέμα δεν είναι αν κάποιος επιθυμεί να καεί· είναι αν η κοινωνία θα δεχτεί να τον κάψει.»

Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η άποψη που ενστερνίζεται μερικά χρόνια αργότερα ο Συνήγορος του Πολίτη στο υπ' αριθ. 13189/2005 Πόρισμά του, όπου με έμφαση διατρανώνει ότι «η ελεύθερη επιλογή από τον καθένα του τρόπου της μετά θάνατον διάθεσης του σώματός του αποτελεί *αναμφίβολα* άσκηση ατομικού δικαιώματος. Η δυνατότητα καύσης των νεκρών, παρέχοντας σε σημαντικό αριθμό ενδιαφερομένων την ευχέρεια της μετά θάνατον διάθεσης του σώματός τους κατά τρόπο που ανταποκρίνεται σε βασικές ιδεολογικές τους αρχές ή, ακόμη περισσότερο, στον πυρήνα της θεώρησης με την οποία αυτοί προσεγγίζουν τα αιώνια μεταφυσικά ερωτήματα της ζωής και του θανάτου, ασφαλώς συνάδει προς το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, όπως και προς το άρθρο 4 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την ισότητα ενώπιον του νόμου.»

Όπως μόλις καταδείχθηκε, υπάρχουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις ως προς το ζήτημα της καύσης των νεκρών. Ας γνωρίσουμε λοιπόν τα επιχειρήματα κάθε πλευράς.

Επιχειρήματα υπέρ της αποτέφρωσης των νεκρών¹²

Μία μεγάλη μερίδα του επιστημονικού, και όχι μόνο, κόσμου τάσσεται υπέρ της αποτέφρωσης των νεκρών ως τρόπου εξαφάνισης του ανθρώπινου σώματος μετά το θάνατό του. Προς επίρρωση της θέσης τους εισφέρουν στο σχετικό διάλογο

¹² Σήμερα, 22 θρησκείες αποδέχονται την αποτέφρωση ως την καλύτερη, υγιεινότερη για το περιβάλλον, μέθοδο αποσύνθεσης, ενώ σε όλα τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης λειτουργούν κρεματόρια, τα οποία αποτεφρώνουν το 10% των νεκρών.

ποικίλα επιχειρήματα, άλλα περισσότερο και άλλα λιγότερο πειστικά. Τα επιχειρήματά τους προέρχονται από διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής και άπτονται ζητημάτων τόσο επιστημονικής όσο και καθαρά πρακτικής φύσης: ενίοτε και θεολογικής. Συγκεκριμένα:

Ένα από τα επιχειρήματα των υποστηρικτών της καύσης είναι η έλλειψη χώρου. Το πρόβλημα παρατηρείται σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό στα κοιμητήρια των μεγαλουπόλεων, κυρίως της Αθήνας, όπου αφενός έχει συγκεντρωθεί το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της χώρας, αφετέρου οι εκτάσεις που διατίθενται προς το σκοπό αυτόν είναι περιορισμένες. Μάλιστα, επισημαίνεται ότι η κατάσταση άρχισε να επιδεινώνεται αφ' ης στιγμής επετράπη η αγορά οικογενειακών τάφων. Επιπλέον τονίζεται ότι οι έστω και περιορισμένες αυτές εκτάσεις που χρησιμοποιούνται, έχουν έδαφος ακατάλληλο που δεν ευνοεί την αποσύνθεση των σωμάτων.

Ένα δεύτερο επιχείρημα που προβάλλεται σχετίζεται με την υγιεινή. Κατά πολλούς, τα κοιμητήρια αποτελούν εστία μόλυνσης και ρύπανσης του εδάφους, του υπεδάφους, της ατμόσφαιρας καθώς και του υδροφόρου ορίζοντα.

Ακόμη ένα ζήτημα πρακτικής φύσης που μπορεί να συντείνει στην επιλογή της καύσης έναντι του παραδοσιακού τρόπου ενταφιασμού των νεκρών είναι η βίαιη όψη του θανάτου. Ο άνθρωπος ριγεί τόσο στην όψη ενός νεκρού σώματος, πολύ περισσότερο όταν αυτό ανήκει σε προσφιλές του πρόσωπο, όσο ακόμη και στη θέα ενός κοιμητηρίου. Τότε, γεννώνται συναισθήματα φόβου, αποτροπιασμού και, γενικότερα, μία έντονη ψυχολογική ταραχή και δυσθυμία.

Επιχειρήματα όπως ο μακάβριος χαρακτήρας των εκταφών, τα φαινόμενα της νεκροφιλίας, της τυμβωρυχίας, της εμπορίας ιερών λειψάνων, της μαγείας επί τάφων και το γεγονός ότι η ύπαρξη κοιμητηρίων εμπνέει τη δημιουργία ταινιών τρόμου προσάγονται επίσης στη συζήτηση για το επιτρεπτό και αναγκαίο ή μη της αποτέφρωσης των νεκρών.

Ένα πρόσθετο επιχείρημα, που προέρχεται από τη θεολογική πρακτική, είναι η περίπτωση κατά την οποία η ίδια η Εκκλησία χρησιμοποιεί την καύση για να δείξει το σεβασμό της. Συγκεκριμένα, πραγματοποιείται καύση των παλαιών αμφίων και εικόνων, όταν αυτά καταστραφούν έτσι, ώστε να προστατευθούν τα ιερά αυτά αντικείμενα από τη βεβήλωση.

Επιπροσθέτως, υποστηρίζεται ότι η διαδικασία της κήδευσης στο σύνολό της λειτουργεί περισσότερο ως τελετή συμπαραστάσης και παρηγοριάς προς τους

συγγενείς και φίλους του νεκρού, παρά ως μια εκκλησιαστική πράξη προσευχής για τον αποθανόντα και εκζήτησης της θεϊκής παράκλησης.

Οι λόγοι οικονομικής φύσεως δεν θα μπορούσαν να μην αναφερθούν εδώ ως ένας σημαντικός παράγοντας που επηρεάζει την επιλογή μεταξύ ταφής ή καύσης του νεκρού σώματος. Ως γνωστόν, ο ενταφιασμός αποτελεί τελετή δαπανηρή και ασύμφορη, πολλώ μάλλον όταν συγκριθεί με το πενιχρό κόστος της αποτέφρωσης. Και δεν είναι μόνο η τελετή της κηδείας πολυέξοδη· μεγάλα χρηματικά ποσά δαπανώνται για τη συντήρηση και επέκταση νεκροταφείων και την κατασκευή τάφων ενώ, ταυτόχρονα, καταλαμβάνονται σημαντικές εκτάσεις γης που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, κατά τρόπο επωφελέστερο, από τους ζωντανούς. Για το λόγο αυτό και σε συνδυασμό με τον «εξαναγκασμό» μερικών πολιτών να ταξιδέψουν εκτός Ελλάδος (κυρίως στη Βουλγαρία και τη Γερμανία) για να αποτεφρώσουν τα σώματα των αγαπημένων τους που εν ζωή έθεσαν το σχετικό αίτημα ως τελευταίο, ζητείται να προβλεφθεί και να επιτραπεί νομοθετικά η καύση των νεκρών ως εναλλακτικός τρόπος διάθεσης του νεκρού σώματος.

Επιπλέον, από το νομικό χώρο, υποστηρίζεται δυναμικά ότι η καύση του νεκρού σώματος αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα, που απορρέει από τις συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, την ελεύθερη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας¹³ και την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως¹⁴. Επικουρικά, οι υποστηρικτές της άποψης αυτής διατείνονται ότι η αποτέφρωση των νεκρών δεν απαγορεύεται σε κανένα νομοθετικό κείμενο. Αντιθέτως, ο υπέρτατος νόμος της Πολιτείας, το Σύνταγμα, καθιερώνει την ανεξιθρησκία, εντός του περιεχομένου της οποίας καταλέγεται (δεδομένου ότι δεν υπάρχει ουδεμία αναφορά και, επομένως, ουδεμία απαγόρευση της καύσης) το δικαίωμα επιλογής του τρόπου διάθεσης του σώματος μετά θάνατον, τόσο από τους πιστούς της επικρατούσας όσο και από τους οπαδούς των άλλων γνωστών θρησκειών. Το δικαίωμα αυτό θεμελιώνεται επίσης στη Διεθνή Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η οποία αντιτίθεται στη στέρηση του δικαιώματος επιλογής. Λαμβάνοντας ως νομικά ερείσματα τα ανωτέρω, μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι η υποχρεωτική θρησκευτική ταφή αποτελεί εκδήλωση προκατάληψης, φανατισμού και μισαλλοδοξίας εκ μέρους των πολιτειακών και εκκλησιαστικών οργάνων, και γενικότερα της κρατικοθρησκευτικής εξουσίας, στάση

¹³ Άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος

¹⁴ Άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος

ασυμβίβαστη προς τον δημοκρατικό και ανεξίθρησκο χαρακτήρα του ελληνικού πολιτεύματος.¹⁵

Οι υποστηρικτές της αποτέφρωσης διατυπώνουν επίσης την άποψη ότι ο άνθρωπος πρέπει να έχει ελευθερία στην επιλογή μεταξύ ταφής ή καύσης του νεκρού του σώματος, θεωρώντας πως, όπως ακριβώς αποφασίζει κανείς να δωρίσει τα όργανά του ή να προσφέρει αίμα, έτσι μπορεί να επιλέγει την ταφή ή την καύση.

Χρήσιμο είναι, στο σημείο αυτό, να τονισθεί ότι ήδη από το 1972 ο Αναστάσιος Ν. Μαρίνος, ως Πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, είχε υποστηρίξει την άποψη ότι η τελευταία βούληση του θανόντος να αποτεφρωθεί, αντί να ταφεί, αποτελεί δικαίωμα του που πρέπει να τύχει σεβασμού. Σε αντιδιαστολή, επεσήμανε ότι επιθυμία του θανόντος να παραμείνει το πτώμα του άταφο ή να ριφθεί βορά στα όρνεα δεν επιτρέπεται να ικανοποιηθεί, συνεκτιμηθέντων των κινδύνων που εγκυμονούν οι ενέργειες αυτές για τη δημόσια υγεία, η οποία στο ζήτημα αυτό λαμβάνεται σοβαρά υπόψη και υπερτερεί της ιδιωτικής βούλησης¹⁶.

Τέλος, ως εξίσου σημαντικό επιχείρημα προβάλλεται από τους υπέρμαχους της αποτέφρωσης η αντίθεση της οπισθοδρομικής στάσης της Ελλάδας προς αυτά που γίνονται δεκτά σε πολλές άλλες προηγμένες χώρες, εντός και εκτός Ευρώπης, αλλά και η αποδοχή της αποτέφρωσης ως μεθόδου καταστροφής του νεκρού ανθρώπινου σώματος από την Καθολική Εκκλησία, που είναι επίσης χριστιανική. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε ο Γ. Γεωργιάδης από το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας: «πρόκειται για μια πολύ σημαντική ρύθμιση, η απουσία της οποίας τα προηγούμενα χρόνια εξέθετε τη χώρα μας στο εξωτερικό». Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Γαλλία η αποτέφρωση νεκρών επιτράπηκε με διάταγμα ήδη από το 1789, αλλά ρυθμίστηκε πληρέστερα με νόμο της 15ης Νοεμβρίου 1887. Στη Γερμανία διασφαλίζεται με έναν συνδυασμό διατάξεων ο σεβασμός στη βούληση του αποθανόντος και, με νόμο του 1934 περί αποτέφρωσης των νεκρών, εξισώνεται με την ταφή. Στην Ισπανία το θέμα ρυθμίστηκε το 1945 με τον νόμο περί θρησκευτικής ελευθερίας, ενώ στη Βρετανία επιτρέπεται η αποτέφρωση των νεκρών με δικαστική απόφαση του 1884. Μάλιστα, σε πολλές πόλεις της Αγγλίας και της Γαλλίας η αποτέφρωση γίνεται δωρεάν, κυρίως για λόγους υγιεινής και αποσυμφόρησης των κοιμητηρίων. Στην Αγγλία το ποσοστό καύσης των νεκρών έχει φτάσει το 75%, στην Αυστραλία το 52%, ενώ στην Ελβετία

¹⁵ Σειρά μελετών, Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Εκδόσεις Κριτική

¹⁶ Αναστασίου Ν. Μαρίνου, Η θρησκευτική ελευθερία, Αθήνα 1972

το 67%, στη Δανία το 71%, στη Νέα Ζηλανδία το 60%, στον Καναδά το 38% και στην Τσεχοσλοβακία το 75%.

Μετά ταύτα, διαπιστώνεται ότι τα πλεονεκτήματα της αποτέφρωσης των νεκρών είναι αρκετά και σημαντικά: πλήρης και γρήγορη αποσύνθεση, μείωση της μόλυνσης, προστασία της δημόσιας υγείας, καταπολέμηση της παραοικονομίας κ.ά.¹⁷

Επιχειρήματα κατά της αποτέφρωσης των νεκρών¹⁸

Όσα επιχειρήματα και αν επιστρατεύουν οι υπέρμαχοι της αποτέφρωσης των νεκρών στη μάχη για την καθιέρωσή της, η Εκκλησία και σημαντικό τμήμα του ποιμνίου της εμμένουν στην καθ' όλα αρνητική τους στάση. Αφενός, η Εκκλησία απαντά ότι αποτελεί τον κατεξοχήν χώρο ελευθερίας και επομένως αντίκειται στη φύση της η λήψη μέτρων καταπιεστικών σε βάρος μιας κατηγορίας ανθρώπων· η Εκκλησία δεν δεσμεύει κανέναν άνθρωπο να κάνει αυτό που εκείνος θεωρεί ως σωστό. Αφετέρου, δικαιούται να έχει άποψη, λένε οι λειτουργοί της, ως προς το κατά πόσον η αποτέφρωση των νεκρών συμπλέει με τη δογματική διδασκαλία της και την παράδοση 20 αιώνων. Έτσι, όχι μόνο αρνούνται να υιοθετήσουν την καύση ως αποκλειστικό τρόπο διάθεσης του νεκρού ανθρώπινου σώματος, αλλά αντιτίθενται σε κάθε προσπάθεια συμβιβασμού που θα έθετε την καύση ως εναλλακτική λύση κατ' επιλογήν.

Ως πρώτο από τα επιχειρήματά τους μπορεί να αναφερθεί ότι η φύση είναι εκείνη στην οποία ο Θεός έχει αναθέσει την ευθύνη της φθοράς του σώματος, και όχι η κοινωνία, η οποία, πριν την τέλεση της καύσης, καλείται να επιλέξει μεταξύ του σεβασμού των θείων κανόνων και της υπακοής στο θέλημα του εκλιπόντος να αποτεφρωθεί. Σημειώνεται σχετικά ότι η φύση ηθελημένα αφήνει το σώμα να σβήσει και να αφήσει κάποιο υπόλειμμα· για κάποιο λόγο, λένε, έγινε αυτή η θείκη επιλογή.

Επιπροσθέτως, υποστηρίζεται ότι η καύση του νεκρού σώματος και η μετατροπή του σε στάχτη είναι ισοπεδωτική. Η στάχτη, που προκύπτει από την αποτέφρωση, εξομοιώνει τους πάντες και δεν αφήνει να διαφανεί κανένα από τα χαρακτηριστικά του νεκρού. Αντιθέτως, τα οστά, ως υπολείμματα της ταφής,

¹⁷ Λέκκος Ευάγγελος, Ταφή ή καύση των νεκρών, Έκδοση Β', Αποστολική Διακονία, σελ. 13

¹⁸ Οι θρησκείες που δεν δέχονται την καύση είναι οι ορθόδοξοι χριστιανοί, οι Εβραίοι, οι μουσουλμάνοι και οι ζωροάστρες.

επιτρέπουν να αναγνωρισθεί τουλάχιστον ένα μέρος της ταυτότητας του νεκρού, όπως η ηλικία. Με την ολοκλήρωση της καύσης λοιπόν, οριστικοποιείται η διαγραφή κάθε ίχνους παρουσίας του εκλιπόντος και μαζί της χάνεται η ανθρώπινη πίστη και ελπίδα στην αθανασία της ψυχής.

Παρομοίως, εναντίον της καύσης των νεκρών, προβάλλεται το θεολογικό επιχείρημα της αδιάρρηκτης ενότητας σώματος και ψυχής. Κατά το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, ο άνθρωπος τιμάται ως αδιάσπαστος σύνδεσμος των δύο στοιχείων που τον συναπαρτίζουν. Επομένως, δεν είναι δυνατόν να τιμούμε και να σεβόμαστε την ψυχή, ενώ βιαιοπραγούμε επί του πτώματος κατακαίοντάς το. Αντίθετα, θα έπρεπε το σώμα να λαμβάνει ακόμη μεγαλύτερη τιμή και σεβασμό από την κοινωνία μετά θάνατον απ' όση περιποίηση και προστασία δέχθηκε από τον ίδιο τον άνθρωπο κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Επιπλέον, η τυχόν αποδοχή της καύσης θα σήμαινε και αποδοχή της αποτέφρωσης των αγίων λειψάνων, που συντηρούνται και παραμένουν αναλλοίωτα επί αιώνες. Ωστόσο, δεδομένου ότι αυτά αποτελούν πολύτιμη περιουσία για την Εκκλησία και τους πιστούς της, θα σήμαινε ταυτόχρονα τη θυσία μεγάλου τμήματος της χριστιανικής ιστορίας και λατρείας.

Ακόμη ένα επιχείρημα κατά της αποδοχής της αποτέφρωσης αποτελεί η οικειότητα της όψης. Δηλαδή: κάθε άνθρωπος έχει την ανάγκη να αποχαιρετήσει τον αγαπημένο του και να δει για μια τελευταία φορά το πρόσωπό του. Με τη μετατροπή του σώματος σε στάχτη, χάνεται η ευκαιρία για την τελευταία αυτή γλυκιά εικόνα και αντικαθίσταται από ένα άψυχο και απρόσωπο κουτί, που περικλείει ό,τι απέμεινε από το προσφιλές άτομο.

Επικριτικοί κατά των υποστηρικτών της καύσης είναι οι αντιμαχόμενοι αυτήν και ως προς ένα άλλο ζήτημα. Διατείνονται ότι οι υπέρμαχοι της αποτέφρωσης, αντί να ασχολούνται με το δημογραφικό πρόβλημα που προϋποθέτει τις γεννήσεις, δηλαδή τη δημιουργία της ζωής, υπεραπασχολούνται με την εξεύρεση εναλλακτικών τρόπων τέλους της (ενταφιασμός, αποτέφρωση, υποβολή σε επιστημονικούς πειραματισμούς κ.ά.). Έτσι, μοιάζει να επιδιώκεται η θέση του οριστικού και αμετάκλητου τέλους κάθε ίχνους ζωής και ύπαρξης.

Πέραν της Εκκλησίας, αντιρρήσεις κατά της καύσης των νεκρών προέβαλλε παλαιότερα και η Ιατροδικαστική Υπηρεσία, η οποία διευκολύνεται στο έργο της ανακάλυψης διαπραχθέντων εγκλημάτων από την ύπαρξη πτωμάτων. Επίσης, αντικρούονται τα επιχειρήματα που αφορούν στη δημόσια υγεία καθώς, από την

πλευρά αυτή, υποστηρίζεται ότι κανένας κατ' αυτής κίνδυνος δεν υφίσταται από την ταφή και τη συντήρηση των νεκροταφείων.

Τέλος, κατά της καθιέρωσης της καύσης συντείνουν η αρνητική θέση της Ιεράς Συνόδου, η «ανωριμότητα» του κόσμου να αποδεχθεί και να συμφιλιωθεί με την ιδέα της καύσης, η μικρή πιθανότητα να εδραιωθεί ο θεσμός και, ακόμη, το πολιτικό κόστος που πρόκειται να επωμισθεί οποιαδήποτε κυβέρνηση αποφασίσει να προχωρήσει σε αυτό το βήμα. Ωστόσο, όσον αφορά στην μικρή πιθανότητα αποδοχής της καύσης ως θεσμού, ο Καθηγητής Ι.Μ. Κονιδάρης παρατηρεί, μεταξύ άλλων: «... Η καθιέρωση εξάλλου της καύσεως των νεκρών ως εναλλακτικής λύσεως με εκείνην της ταφής δεν σημαίνει υποχρέωση κανενός να την αποδεχθεί. Δεν θεωρώ μάλιστα απίθανο ότι τελικώς μπορεί η προτεινόμενη καθιέρωση της καύσεως των νεκρών να έχει την ίδια απήχηση με εκείνην που αποδείχθηκε ότι είχε η καθιέρωση του πολιτικού γάμου.»¹⁹.

Αναγκαιότητα νομοθετικής ρύθμισης της καύσης νεκρών

Όπως εύκολα μπορεί κανείς να παρατηρήσει, υπάρχουν πολλοί και ποικίλοι λόγοι οι οποίοι γέννησαν το αίτημα καθιέρωσης της καύσης των νεκρών και το κατέστησαν στις μέρες μας περισσότερο επιτακτικό από ποτέ.

¹⁹ Ι.Μ. Κονιδάρης, Εκκλησία και Πολιτεία, Η αναγκαιότητα της αυτοτέλειας στη συνύπαρξή τους, Άρθρα στο «ΒΗΜΑ» 1992-1993, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1993

Ειδικότερα, ως τέτοιοι μπορεί να αναφερθούν η δημιουργία πόλεων, όπου συγκεντρώνονται εκατομμύρια κατοίκων και η έλλειψη προγραμματισμού που οδηγεί σε άναρχη ανάπτυξη. Επιπλέον, η αξιοποίηση της γης γίνεται με καθαρά οικονομικά κριτήρια, αφού προτιμάται η δημιουργία και επέκταση εμπορικών κέντρων και πάρκων διασκέδασης, αντί της διάθεσης των αντίστοιχων χώρων προς δημιουργία κοιμητηρίων. Η ταχύτατη συγκέντρωση του πληθυσμού σε ορισμένες μόνο περιοχές σε συνδυασμό με την αύξηση της θνησιμότητας επιτείνουν την ανάγκη στροφής σε εναλλακτικές, αντί της παραδοσιακής ταφής, λύσεις για τη διάθεση του νεκρού σώματος.

Όλους αυτούς τους λόγους και τις συνέπειές τους, αντελήφθησαν γρήγορα ορισμένοι άνθρωποι, οι οποίοι και ίδρυσαν το «Σύνδεσμο Φίλων Αποτέφρωσης», και υποστηρίζουν ότι επιβάλλεται να καθιερωθεί και στη χώρα μας η καύση διαμέσου νέων νομοθετικών ρυθμίσεων. Μάλιστα, ενισχύουν τη θέση τους, λέγοντας ότι από τα ήδη ισχύοντα δεν προκύπτει απαγόρευση της αποτέφρωσης, συνεπώς η θέσπιση του νομικού της πλαισίου είναι απλώς μια τυπική διαδικαστική πράξη, η οποία όμως δέον να πραγματοποιηθεί το συντομότερο.

Έτσι γίνεται αντιληπτό ότι χρειάζεται να προβλεφθεί επιτέλους κοσμικός τρόπος αποχαιρέτισμού του νεκρού, ώστε να δίδεται το δικαίωμα επιλογής σε εκείνους που, για τους δικούς τους προσωπικούς λόγους (π.χ. για λόγους συνείδησης), τον προτιμούν αντί της θρησκευτικής κηδείας ή, ακόμη, από εκείνους τους οποίους η ίδια η Εκκλησία αποστερεί από τις θρησκευτικές ταφικές τιμές (π.χ. αυτόχειρες).

Ωστόσο, από την πλευρά της Πολιτείας, είναι επιβεβλημένη η καθιέρωση της καύσης όχι μόνον για εκείνους των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις το επιτρέπουν αλλά ακόμη και για τους ορθόδοξους χριστιανούς, οι οποίοι μάλιστα αποτελούν μέλη της Εκκλησίας της επικρατούσας θρησκείας. Το αν η Εκκλησία αντιτεθεί και προβλέψει μέτρα κατά των πιστών της, που επιλέγουν την καύση, είναι αδιάφορο για την νομοθετούσα κρατική εξουσία. Οι οποιεσδήποτε θρησκευτικές συνέπειες μπορεί να επηρεάσουν μονάχα τη σχέση του ορθόδοξου προς την Εκκλησία του και δεν είναι δυνατόν να λαμβάνονται υπόψη από το Κράτος, όταν αυτό παρέχει δικαιώματα στους πολίτες του (εν προκειμένω, δικαίωμα αυτοδιάθεσης μετά θάνατον), τα οποία υποχρεούται να παρέχει κατ' αρχήν αδιακρίτως.

Ενώ λοιπόν η ανάγκη νομοθετικής ρύθμισης της αποτέφρωσης των νεκρών είναι πλέον αδήριτη, από την άλλη μεριά, η Εκκλησία θεωρεί πλασματικές προφάσεις

τα ανωτέρω αναφερόμενα κίνητρα και εντοπίζει μία σειρά άλλων λόγων που αποτελούν τα βαθύτερα αίτια του αιτήματος της καύσης. Συγκεκριμένα, αντιλαμβάνεται το αίτημα αυτό ως μία από τις συνέπειες του μηδενιστικού τρόπου ζωής του 21^{ου} αιώνα. Επιπλέον, αντιλαμβάνεται μια επιθυμία αποθρησκευτικοποίησης της κοινωνίας και παρατηρεί μία γενικότερη τάση σταδιακής νέκρωσης του αισθητηρίου της πίστης. Περαιτέρω, στα επιχειρήματα των υπέρμαχων της αποτέφρωσης εντοπίζει την κυριαρχία της χρηστικής αντίληψης εις βάρος του σεβασμού των παραδοσιακών δογματικών αρχών και αξιών.

Θεώρηση της σημερινής κατάστασης από πρακτικής απόψεως

Η στάση της Εκκλησίας

Όπως προκύπτει εναργώς από τα επιχειρήματα που προβάλλονται στη «μάχη» κατά της θεσμοθέτησης της αποτέφρωσης των νεκρών, η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία βρίσκεται σε θέση άμυνας και προσπαθεί παντοιοτρόπως να διατηρήσει αναλλοίωτες τις μακραίωνες παραδόσεις και να διαφυλάξει το δόγμα το οποίο πρεσβεύει. Παράλληλα, επιδιώκει να εξασφαλίσει την αυτονομία της και να αποτρέψει το κράτος από την «εκκοσμίκευσή» του.

Ωστόσο, ορθώς ο Ι.Μ. Κονιδάρης επισημαίνει ότι «η επιθυμία κάποιου να καεί το πτώμα του ή ακόμη να ταφεί η τέφρα του, πράγμα που επίσης θα μπορούσε να εξεταστεί ως μια άλλη δυνατότητα, δεν μπορεί εκ προοιμίου να θεωρηθεί ότι σημαίνει αυτομάτως άρνηση από μέρους του της Εκκλησίας, ή ακόμη άρνηση της εκκλησιαστικής κηδεύσεως, η οποία ούτως ή άλλως μπορεί να προηγείται. Θα ήταν, συνεπώς, ιδιαίτερος σκληρό η Εκκλησία να τον στερήσει από την ευλογία της και κατ' ουσία να τον αποκόψει από το σώμα της, αφού, όπως είναι γνωστό, η ιδιότητα του μέλους της Εκκλησίας συνεχίζεται και μετά το θάνατο...».

Η επιλογή των Ελλήνων

Μέχρι πρότινος, λίγοι μόνο -κατά κανόνα επιφανείς Έλληνες- είχαν επιλέξει την οδό της καύσης. Η τέφρα της Μαρίας Κάλλας σκορπίστηκε στο Αιγαίο, στην περιοχή του Σουνίου. Ο συλλέκτης Ιόλας, ο κορυφαίος διευθυντής ορχήστρας Δημήτρης Μητρόπουλος αλλά τελευταία και όσοι το άντεχαν οικονομικά, αφού έπρεπε να εξαχθούν ταριχευμένοι στο εξωτερικό για τη διαδικασία της καύσης.

Ήδη περισσότεροι από 100 Έλληνες κάθε χρόνο, κυρίως Αθηναίοι, αποτεφρώνονται, αφού η τελευταία επιθυμία τους είναι η καύση της σορού τους σε κλιβάνους, που λειτουργούν γι' αυτό το σκοπό σε όλη σχεδόν την Ευρώπη.

Νομικό πλαίσιο της καύσης νεκρών

Μια πρώτη ματιά στις νομοθετικές εξελίξεις στην Ελλάδα σχετικά με την καθιέρωση της καύσης των νεκρών

Στην Ελλάδα το θέμα της αποτέφρωσης των νεκρών τέθηκε για πρώτη φορά το 1987, όταν ο τότε δήμαρχος Αθηναίων Μιλτιάδης Έβερτ απέστειλε σχετική επιστολή στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Μετά από σχεδόν 20 χρόνια, το 2006, επιτράπηκε και στην Ελλάδα με την ψήφιση σχετικού νόμου (Ν. 3448/2006, άρθρο 35) η καύση σε όσους το επιτρέπει η θρησκεία τους. Εντούτοις η υλοποίηση αυτής της νομικής πρόβλεψης δεν προχώρησε καθώς παρέμενε σε εκκρεμότητα το ζήτημα της χωροθέτησης.

Στη συνέχεια, το Συμβούλιο της Επικρατείας παρέσχε την υπ' αριθ. 241/2008 Γνωμοδότησή του, σύμφωνα με την οποία κρίθηκε νόμιμο το σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος, με το οποίο καθορίζονται οι χώροι δημιουργίας κέντρων αποτέφρωσης, καθώς και οι όροι και προϋποθέσεις αποτέφρωσης. Ωστόσο, το ΣτΕ έκανε ορισμένες παρατηρήσεις επί του περιεχομένου του σχεδίου. Στη συνέχεια, ληφθεισών υπ' όψιν των παρατηρήσεων αυτών, εξεδόθη το Προεδρικό Διάταγμα Π.Δ. 31/2009, που περιέχει όλες τις απαραίτητες ρυθμίσεις για την καθιέρωση της καύσης των νεκρών και για τις διαδικασίες έναρξης υλοποίησής της.

Ο νόμος 3448/2006²⁰

Ο νόμος 3448/2006 «Για την περαιτέρω χρήση πληροφοριών του δημόσιου τομέα και τη ρύθμιση θεμάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης», που τέθηκε σε ισχύ από 15^{ης} Μαρτίου 2006, περιέλαβε, στο άρθρο 35, ρυθμίσεις που για πρώτη φορά επιτρέπουν την αποτέφρωση των νεκρών ανθρωπίνων σωμάτων στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα, όρισε ότι: «Επιτρέπεται η αποτέφρωση νεκρών, ημεδαπών ή αλλοδαπών, των οποίων οι θρησκευτικές πεποιθήσεις επέτρεπαν τη μετά θάνατον αποτέφρωση.» Όπως αναφέρεται στη νομοθετική ρύθμιση, προϋπόθεση για την αποτέφρωση είναι η προηγούμενη ρητή, χωρίς όρο ή αίρεση, δήλωση του θανόντος για τη σχετική επιθυμία του ή η αντίστοιχη δήλωση των συγγενών του, εξ αίματος ή

²⁰ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Αρ. Φύλλου 57, 15 Μαρτίου 2006

εξ αγχιστείας έως και τον τέταρτο βαθμό, κατά σειρά τάξεως. Σε περίπτωση μάλιστα διαφωνίας μεταξύ των συγγενών που βρίσκονται στην ίδια τάξη, η σχετική απόφαση λαμβάνεται από τον Εισαγγελέα, στην περιφέρεια του οποίου φυλάσσεται ο νεκρός. Για τα ανήλικα τέκνα απαιτείται δήλωση από τους δύο γονείς ή από εκείνον που ασκεί τη γονική μέριμνα.

Τέλος, ο περί ου ο λόγος νόμος όρισε, ότι οι χώροι δημιουργίας κέντρων αποτέφρωσης νεκρών, οι όροι και ο έλεγχος λειτουργίας τους, καθώς και οι ειδικότερες προϋποθέσεις αποτέφρωσης θα καθορισθούν με προεδρικό διάταγμα.

Η Γνωμοδότηση 241/2008 του Συμβουλίου της Επικρατείας

Το Ε' Τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας με την υπ' αριθ. 241/2008 Γνωμοδότησή του, έκρινε νόμιμο το σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος, με το οποίο καθορίζονται οι χώροι δημιουργίας κέντρων αποτέφρωσης, καθώς και οι όροι και προϋποθέσεις αποτέφρωσης. Μεταξύ των άλλων παρατηρήσεών του, το ΣτΕ αναφέρει ότι στο σχέδιο Π.Δ. πρέπει να προστεθεί διάταξη που να προβλέπει παρέμβαση του εισαγγελέα, όταν τρίτα πρόσωπα, που δεν είναι συγγενείς, προσκομίσουν αποδείξεις για τη βούληση του θανόντος, η οποία είναι αντίθετη με αυτή που υποστηρίζουν οι συγγενείς του ότι έχει εκφράσει. Επίσης, αναφέρει ότι πρέπει να ρυθμιστεί ο τρόπος επίλυσης της ενδεχόμενης διαφωνίας των γονέων για την τύχη της σορού, όταν ο αποβιώσας είναι ανήλικος και, τέλος, ότι πρέπει να προστεθεί παράγραφος, η οποία να αναφέρει ότι η τεφροδόχος δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εμπορικής συναλλαγής.

Το Προεδρικό Διάταγμα 31/2009

Σε συμμόρφωση προς τις υποδείξεις του Συμβουλίου της Επικρατείας εξεδόθη, μετά από πρόταση των αρμόδιων Υπουργών²¹, το Προεδρικό Διάταγμα 31/2009. Σύμφωνα με αυτό, Κέντρα Αποτέφρωσης Νεκρών ιδρύονται μόνο από τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού εντός της διοικητικής τους περιφέρειας και χωροθετούνται καθ' ον τρόπο ορίζει το δεύτερο άρθρο του διατάγματος.

Στις προϋποθέσεις της αποτέφρωσης συγκαταλέγεται πλέον η πάροδος εξήντα (60) ωρών από το θάνατο. Έτσι εξασφαλίζεται ο απαιτούμενος βαθμός βεβαιότητας, αφού δεν υπάρχει οδός επιστροφής από αυτήν την επιλογή. Η άδεια αποτέφρωσης εκδίδεται από τον δήμαρχο ή τον πρόεδρο της Κοινότητας του Ο.Τ.Α., στη διοικητική περιφέρεια του οποίου λειτουργεί το Κέντρο Αποτέφρωσης Νεκρών.

Για την έκδοση της άδειας αποτέφρωσης απαιτούνται τα ακόλουθα: α) ληξιαρχική πράξη θανάτου, β) έγγραφη βεβαίωση ιατροδικαστή ότι η αιτία θανάτου δεν χρήζει περαιτέρω ιατροδικαστικής διερεύνησης και ότι αφαιρέθηκαν από το σώμα του νεκρού τα ακατάλληλα για αποτέφρωση ιατροτεχνικά μέρη και γ) ρητή, χωρίς όρο ή αίρεση, δήλωση του ίδιου του προσώπου, όσο ζούσε, ότι επιθυμούσε να αποτεφρωθεί μετά θάνατον. Για τις περιπτώσεις έλλειψης της δήλωσης αυτής ή ανηλικιότητας του νεκρού διατηρούνται οι ρυθμίσεις του Νόμου 3448/2006.

Το Προεδρικό Διάταγμα καθορίζει επίσης τον τρόπο διαχείρισης της τέφρας. Συγκεκριμένα, η τέφρα τοποθετείται υποχρεωτικά από τα Κέντρα Αποτέφρωσης Νεκρών εντός ειδικού σκεύους (τεφροδόχος), το οποίο υποχρεωτικά:

- α) τοποθετείται σε ειδικό χώρο φύλαξης των τεφροδόχων (τεφροφυλάκιο) εντός του Κέντρου Αποτέφρωσης ή εντός του Κοιμητηρίου ή
- β) ενταφιάζεται σε υφιστάμενο Κοιμητήριο ή
- γ) εγκαταλείπεται ελευθέρως στη θάλασσα και σε απόσταση τουλάχιστον 1,5 ναυτικού μιλίου από την ακτή, υπό την προϋπόθεση ότι το σκεύος είναι διαλυτό στο νερό και δεν περιέχει ρυπογόνα στοιχεία.

Εφόσον δεν υφίσταται ρητή δήλωση του αποθανόντος για τη διαχείριση της τέφρας του, αυτή αποφασίζεται από τους πλησιέστερους συγγενείς του έως τετάρτου βαθμού. Σε κάθε περίπτωση αδυναμίας πραγματοποίησης της βούλησης του θανόντος, καθώς και σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ συγγενών του ίδιου βαθμού,

²¹ Υπουργοί Εσωτερικών, Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων και Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης

ενεργοποιείται και πάλι ο εισαγγελέας στην περιφέρεια του οποίου φυλάσσεται η τεφροδόχος.

Η ισχύς του τελευταίου αυτού διατάγματος άρχισε από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ήτοι από την 12^η Μαρτίου 2009.

Νομολογιακά δεδομένα

ΕφΑθ 1702/1988: Το ορόσημο της μεταστροφής της νομολογίας

Το ζήτημα της αποτέφρωσης των νεκρών έχει απασχολήσει επί δεκαετίες τη νομική και θεολογική θεωρία. Ωστόσο, ελάχιστες είναι οι φορές που τα δικαστήρια ή άλλοι φορείς ασχολήθηκαν με αυτό από πρακτικής πλευράς.

Παλαιότερα, με σειρά αποφάσεών τους, τα πρωτοβάθμια δικαστήρια υποστήριζαν ότι «η καθιέρωση της καύσης των νεκρών αντιβαίνει στη δημόσια τάξη και στα χρηστά ήθη»²². Την πάγια έως τότε αυτή νομολογία ήρθε να ανατρέψει, το 1988, η απόφαση του Εφετείου Αθηνών²³ με την οποία εγκρίθηκε η σύσταση του Πανελληνίου Συλλόγου Υποστηρικτών Αποτέφρωσης του νεκρού.

Στην απόφασή του αυτή, το Εφετείο επεσήμανε ότι η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη είναι από τη φύση τους ρευστές έννοιες, υποκείμενες σε μεταβολή κατά το πέρασμα του χρόνου. Στη συνέχεια, προχώρησε σε έρευνα του σύννομου (ή μη) χαρακτήρα του σκοπού του υπό ίδρυση (τότε) σωματείου και διαπίστωσε ότι: «σε συνδυασμό με τα μέσα προς επιδίωξή του, ο σκοπός του σωματείου περιορίζεται στο να προπαγανδίσει την ιδέα της καύσης των νεκρών και σε συνεργασία με τους διάφορους φορείς της πολιτείας να επιδιώξει τη θεσμοθέτηση τούτου και τη δημιουργία κατάλληλων χώρων και μέσων για την αποτέφρωση. Πουθενά δεν διαφαίνεται από το καταστατικό του επιδίωξη του σωματείου να επιβάλει στα μέλη του ή να επηρεάσει τρίτα πρόσωπα, να υλοποιήσουν πριν από σχετική ως προς αυτό νομοθετική πρόβλεψη την καύση των νεκρών κάτι, που ενισχύεται από την διαπιστούμενη κατά το καταστατικό ανάγκη ... να δημιουργηθεί από τους αρμόδιους φορείς της πολιτείας υποδομή των κατάλληλων χώρων και μέσων για την

²² ΠΠρΑθ 4314/1984, ΠΠρΑθ 1819/1986, ΠΠρΑθ 3696/1986

²³ ΕφΑθ 1702/1988

αποτέφρωση.». Μετά ταύτα, το Εφετείο εξαφάνισε την πρωτόδικη απόφαση και διέταξε την εγγραφή του εκκαλούντος σωματείου στο οικείο βιβλίο σωματείων. Την απόφαση αυτή χαιρέτισε με ενθουσιασμό ο Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ι.Μ. Κονιδάρης, ο οποίος έγραψε σχετικά: «Αξίζει λοιπόν κάθε έπαινο η δικαστική αυτή απόφαση τόσο για την πληρότητά της όσο και για την πρωτοτυπία και τον πρωτοποριακό της χαρακτήρα.».

Το Πόρισμα 8/2005 του Συνηγόρου του Πολίτη

Περίπου μία εικοσαετία αργότερα, το 2005, το ζήτημα της καύσης των νεκρών απασχόλησε το Συνήγορο του Πολίτη. Το πρώτο του σχετικό πόρισμα²⁴ εξεδόθη με αφορμή την άρνηση της αρμόδιας υπηρεσίας (Διεύθυνση Παροχών) να καλύψει τα έξοδα μεταφοράς και αποτέφρωσης στο πλησιέστερο κράτος, όπου παρέχεται αυτή η δυνατότητα, για τον πατέρα της αιτούσης, ο οποίος ήταν συνταξιούχος του ΙΚΑ και επιθυμούσε να αποτεφρωθεί, όταν επέλθει ο θάνατός του. Ο Συνήγορος του Πολίτη, αφού έλαβε υπόψη ότι (α) στην έννοια της κοινωνικής ασφάλισης εμπίπτει και η καταβολή εφάπαξ χρηματικού βοηθήματος σε περίπτωση θανάτου ασφαλισμένου ή συνταξιούχου του ΙΚΑ και (β) ο νομοθέτης²⁵ δεν προσδιορίζει τον τύπο της κηδείας ούτε θέτει περιορισμό στον τύπο της ταφής, επεσήμανε ότι: «Η άρνηση της αρμόδιας υπηρεσίας του ΙΚΑ να καλύψει τις δαπάνες αποτέφρωσης οδηγεί σε περιορισμό της ελεύθερης επιλογής από τον καθένα του τρόπου της μετά θάνατον διάθεσης του σώματός του και αναπόφευκτα σε περιορισμό του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου, όπως αυτό προσδιορίζεται στις διατάξεις του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Η προσωπική ελευθερία είναι το πρωταρχικό και θεμελιωδέστερο ατομικό δικαίωμα που σημαίνει την έλλειψη περιορισμών σε ό,τι αφορά τη φυσική, ψυχοσωματική ύπαρξη και δράση του ατόμου. Το ισχύον Σύνταγμα κατοχυρώνει την προσωπική ελευθερία ως δυνατότητα αυτοκαθορισμού και αυτοδιάθεσης.». Έπειτα, παρά το γεγονός ότι δεν είχε ακόμη ψηφιστεί νόμος που να αποδέχεται και να θεσμοθετεί την αποτέφρωση των νεκρών, τονίζεται στο Πόρισμα ότι «η δυνατότητα καύσης του νεκρού, εφόσον αυτή αποτελεί εκτέλεση σαφώς εκπεφρασμένης επιθυμίας του

²⁴ Συνήγορος του Πολίτη Πόρισμα 8/2005

²⁵ Άρθρο 32 του ΑΝ 1846/1951

θανόντος, δεν προσκρούει στις αρχές της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου που κατοχυρώνουν το Σύνταγμα και οι διεθνείς συνθήκες που εφαρμόζονται στην Ελλάδα, ούτε εξάλλου σε θεμελιώδεις αξίες της κοινωνικής ζωής ή στη δημόσια τάξη.». Αντιθέτως, έκρινε ότι «η δυνατότητα καύσης των νεκρών, ... ασφαλώς συνάδει προς το άρθρο 5 παρ.1 του Συντάγματος περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, όπως και προς το άρθρο 4 παρ.1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την ισότητα ενώπιον του νόμου.». Έτσι, κατέληξε στην πρόταση να επανεξετασθεί και ρυθμιστεί το θέμα της καταβολής των εξόδων για την αιτούμενη αποτέφρωση, πρόταση την οποία υλοποίησε η Διοίκηση του Ι.Κ.Α., ύστερα και από σχετική γνωμοδότηση του Ε' Τμήματος του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

Το Πόρισμα 13189/2005 του Συνηγούρου του Πολίτη

Το ίδιο έτος (2005) δημοσιεύθηκε και δεύτερο σχετικό Πόρισμα του Συνηγούρου του Πολίτη, που είχε συνταχθεί την 24.4.2000, επί αναφοράς υπ' αριθ. πρωτ. 13189/1999 έπειτα από αίτημα συλλόγου ενδιαφερομένων να παρέμβει αυτός προκειμένου να καταστεί εφικτή η καύση των νεκρών. Εδώ, ο Συνήγορος του Πολίτη παρατήρησε ότι «Ζητήματα που αφορούν τη συνταγματικότητα των εν ισχύ διατάξεων ή γενικότερα την εναρμόνισή τους προς ανώτερης τυπικής ισχύος αρχές και κανόνες, όπως και ζητήματα σχετικά με τη λειτουργικότητα και την ευστοχία των εφαρμοζομένων ρυθμίσεων, δεν εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Συνηγούρου του Πολίτη. Κατά μείζονα λόγο δεν θα ήταν επιτρεπτό οι δημόσιες αρχές που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα του Συνηγούρου του Πολίτη να καλούνται από αυτόν να εφαρμόσουν λύσεις που θα προϋπέθεταν τη γενικότερη ρύθμιση ζητημάτων στα οποία ο νομοθέτης δεν έχει ακόμη παρέμβει, ανεξάρτητα από την τυχόν πρόδηλη χρησιμότητα ή το συνταγματικώς επιβεβλημένο μιάς τέτοιας ρύθμισης.». Εντούτοις προσθέτει ότι, στο πλαίσιο των διατάξεων του νόμου 2477/97²⁶, ο Συνήγορος του Πολίτη «συντάσσει ετήσια έκθεση στην οποία ... παρουσιάζει προτάσεις για τη βελτίωση των δημοσίων υπηρεσιών και αναγκαίες νομοθετικές ρυθμίσεις.».

Ενόψει τούτων, ο Συνήγορος του Πολίτη εξέφρασε, μεταξύ άλλων, την άποψη ότι η δυνατότητα καύσης του νεκρού, εφόσον αυτή αποτελεί εκτέλεση σαφώς εκπεφρασμένης επιθυμίας του θανόντος, δεν προσκρούει στις αρχές της προστασίας

²⁶ Άρθρο 3 παρ. 5

των δικαιωμάτων του ανθρώπου που κατοχυρώνουν το Σύνταγμα και οι διεθνείς συνθήκες που εφαρμόζονται στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, τόνισε πως «η ελεύθερη επιλογή από τον καθένα του τρόπου της μετά θάνατον διάθεσης του σώματός του αποτελεί αναμφίβολα άσκηση ατομικού δικαιώματος» και, επιπλέον, ότι «τα δογματικά θέματα, όπως άλλωστε και η τήρηση των ιερών παραδόσεων, ανήκουν στον πυρήνα της πνευματικής ζωής της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. ... Κατά συνέπεια ο νομοθέτης, μη έχοντας λόγο και δυνατότητα ανάμιξης σε αυτά τα πνευματικής φύσεως ζητήματα, δεν θα πρέπει, επιτρέποντας την καύση του σώματος αντί της ταφής του μόνο σε αλλοδόξους ή αλλοθρήσκους, να προεξοφλεί, με αυτόν τον τρόπο, την αντίθεση του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος προς την καύση των νεκρών ή ακόμη και εάν η ύπαρξη αντίθεσης θεωρηθεί δεδομένη, να την αποδέχεται ως βάση της δικής του ρυθμιστικής παρέμβασης. ... Ο νομοθέτης θα όφειλε ωστόσο να προβλέψει κάθε αναγκαία τυπική και ουσιαστική προϋπόθεση ώστε η εκδήλωση επιθυμίας αποτέφρωσης του σώματος να προκύπτει κάθε φορά με σαφήνεια, κατά τρόπο μη επιδεχόμενο αμφισβήτηση από τους οικείους του θανόντος. Επίσης, κατά τα ισχύοντα ως προς την οργάνωση και λειτουργία των κοιμητηρίων, η οργάνωση και λειτουργία των κατά τόπους μονάδων αποτέφρωσης σκόπιμο θα ήταν να εμπίπτει στις αρμοδιότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης και κατά προτίμηση σε εκείνες των πρωτοβάθμιων οργανισμών της.».

Συνακόλουθα προς τα ανωτέρω, ο Συνήγορος του Πολίτη εξεδήλωσε την πρόθεση «... να διατυπώσει, στο πλαίσιο της επόμενης ετήσιας έκθεσής του, πρόταση που θα αποβλέπει στη ρύθμιση της προαιρετικής καύσης των νεκρών ως σαφούς σκοπιμότητας μέτρο χάριν όλων όσοι έχουν εκδηλώσει με σαφήνεια σχετική επιθυμία, χωρίς δηλαδή η δυνατότητα αυτή της μετά θάνατον καύσης του σώματος να τίθεται υπό την προϋπόθεση της καθ' οιονδήποτε τρόπον απόρριψης του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος.». Έτσι, στην ετήσια έκθεση του έτους 2000 (σελίδα 251, κεφάλαιο «Νομοθετικές, λειτουργικές και οργανωτικές προτάσεις»), ο Συνήγορος του Πολίτη υλοποίησε την πρόθεσή του και διατύπωσε τη σχετική πρόταση.

Έκτοτε, δεν έχει ανακύψει καμία άλλη διαφορά ή αίτηση σχετική με την αποτέφρωση των νεκρών, ούτε ενώπιον δικαστικής ούτε ενώπιον άλλης αρχής.

Πρακτικά ζητήματα της καύσης των νεκρών: Διαδικασία και κόστος

Αφού λοιπόν εξετάστηκαν οι θεολογικές και νομικές πλευρές του ζητήματος της καύσης νεκρών, είναι η ώρα να προσεγγισθεί το ζήτημα και από πρακτική σκοπιά έτσι, ώστε να δοθεί αδρομερώς μία εικόνα της όλης διαδικασίας αποτέφρωσης.

Το Κέντρο Αποτέφρωσης Νεκρών

Στην ουσία πρόκειται για χώρο, ο οποίος αποτελείται από δύο αίθουσες. Στην πρώτη βρίσκεται το μηχάνημα της καύσης νεκρών και στη δεύτερη αίθουσα ένας χώρος όπου παρευρίσκεται η οικογένεια του εκλιπόντος, έχοντας τη δυνατότητα είτε να παρακολουθήσει ιδίως όμμασι την αποτέφρωση του αγαπημένου τους προσώπου, είτε μέσω οθόνης (video wall).

Το μηχάνημα της καύσης είναι ένα μεταλλικό κουτί, το οποίο έχει στο μέσο του ένα πορτάκι. Η όψη του είναι σχεδόν όπως του φούρνου. Ο χειριστής του μηχανήματος ξεκινάει την όλη διαδικασία πατώντας ένα κουμπί, με το οποίο το μηχάνημα αρχίζει να ζεσταίνεται. Όταν φτάσει στην κατάλληλη θερμοκρασία, ο χειριστής του μηχανήματος πατάει ένα ακόμη κουμπί, με το οποίο αρχίζει και η τελική διαδικασία. Ένας πάγκος βγαίνει έξω.

Το φέρετρο αρχίζει και μπαίνει σιγά σιγά μέσα στο μηχάνημα της καύσης. Η θερμοκρασία είναι πολύ υψηλή. Η αποτέφρωση του νεκρού κρατάει περίπου 20 λεπτά. Στη συνέχεια ο υπάλληλος του νεκροταφείου μαζεύει την τέφρα του νεκρού από το μηχάνημα καύσης και την παραδίδει στην οικογένειά του που περιμένει στη διπλανή αίθουσα. Η διαδικασία της αποτέφρωσης έχει τώρα ολοκληρωθεί.

Το κόστος

Όπως ειπώθηκε ανωτέρω, περισσότεροι από εκατό Έλληνες ετησίως αποτεφρώνονται, αφού η τελευταία επιθυμία τους είναι η καύση της σορού τους σε κλιβάνους, που λειτουργούν γι' αυτό το σκοπό σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Οι τιμές της αποτέφρωσης ξεκινούν από τα 4.000 ευρώ περίπου και φτάνουν τα 6.500 ευρώ. Οι πιο φτηνές χώρες είναι η Πολωνία (στη Βαρσοβία), η Ιταλία (στην Τεργέστη) και η Βουλγαρία (στη Σόφια). Βέβαια, μπορούν κάποιοι να αποτεφρωθούν στην Αγγλία, σε χώρες της πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Ο νεκρός που έχει επιλέξει την αποτέφρωση μπορεί να μεταφερθεί αεροπορικώς ή ακόμα και με τρένο στη χώρα που επιθυμούν οι συγγενείς του. Στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, η μεταφορά γίνεται και οδικώς και η συμφωνία κλείνεται με γραφεία τελετών ή μέσω πρεσβειών.

Συμπεράσματα

Η καύση των νεκρών υπήρξε για πολλά χρόνια ένα στασιαζόμενο ζήτημα. Ατέρμονες συζητήσεις με αλλεπάλληλα, ισχυρά επιχειρήματα τόσο από τους υπέρμαχους της αποτέφρωσης όσο και από τους αντιμαχόμενους αυτήν, οδήγησαν σήμερα την ελληνική πολιτεία στην καίρια απόφαση της θεσμοθέτησης της καύσης των νεκρών. Με γνώση και στέρεες θέσεις, παραγκωνίστηκε το πολιτικό κόστος και έγινε ένα ακόμη βήμα προς την κατεύθυνση της προσαρμογής της εθνικής μας νομοθεσίας στις νομοθεσίες και τις πρακτικές των άλλων προηγμένων κρατών, ώστε η Ελλάδα να μην είναι ουραγός των εξελίξεων.

Με τον τρόπο αυτόν, την καθιέρωση δηλαδή της αποτέφρωσης των νεκρών, συντελείται μία ακόμη προσπάθεια για την κατά το δυνατόν ακώλυτη απόλαυση των ατομικών δικαιωμάτων, ακόμη και μετά θάνατον. Έτσι, οι πολίτες αισθάνονται ακόμη πιο ελεύθεροι στους κόλπους της δημοκρατικής κοινωνίας στην οποία διαβιούν και το κέρδος είναι αμφίπλευρο· αφενός, ο πολίτης γίνεται ενεργότερος και, αφετέρου, προάγονται η δημοκρατία και η ελευθερία, που αποτελούν τα ύψιστα αγαθά του σύγχρονου κόσμου.

Περίληψη

Η αποτέφρωση νεκρών είναι ένα ζήτημα που άπτεται πολλών συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά κατά κύριο λόγο σχετίζεται με την ελευθερία της θρησκευτικής

συνειδήσεως. Επί πολλούς αιώνες, ακολουθείτο η πρακτική της καύσης ως μέθοδος καταστροφής του νεκρού ανθρώπινου σώματος. Όμως, μετά την έλευση του Χριστού επί γης και τη διάδοση του χριστιανισμού, η αποτέφρωση των νεκρών εξελίχθηκε σε στασιαζόμενο ζήτημα και αναπτύχθηκε ισχυρή επιχειρηματολογία υπέρ και κατά αυτής. Πολλά χρόνια μετά τις πρώτες συζητήσεις για τη νομοθετική ρύθμιση του θέματος, η ελληνική πολιτεία προέβη στο βήμα αυτό, αφού προηγουμένως η δικαστική εξουσία είχε λάβει θέση νομολογιακά ως προς τη συνταγματικότητα αλλά και την αναγκαιότητά του. Έτσι, σήμερα, οι όροι και προϋποθέσεις της καύσης νεκρών καθορίζονται από το Π.Δ. 31/2009, που ενσωματώνει την ανάγκη κάθε φυσικού προσώπου που διαβιεί εν Ελλάδι να επιλέγει ο ίδιος τον τρόπο διάθεσης του σώματός του μετά το φυσικό του θάνατο. Η διαδικασία είναι απλή και το κόστος χαμηλό, χαρακτηριστικά που αναμένεται να ωθήσουν πολλούς, χριστιανούς και μη, στην επιλογή αυτής της λύσης.

Summary

The incineration of dead people is a matter that relates to many constitutional rights, but mainly to freedom of religious conscience. Through many centuries, has the cremation of dead people been used as a method of destroying a dead human body. However, after Jesus Christ came to earth and the Christianity spread, the incineration evolved to a hotly debated issue and much argumentation was developed in favour of and against it. Many years after the first discussions about the legislative regulation of the issue, Greece enacted a relevant law. The Judiciary had already delivered a decision in favour of both the constitutionality and the necessity of such a regulation. Nowadays, the conditions under which a cremation can take place are regulated by the Presidential Decree 31/2009, which embodies every person's need to freely choose by themselves the way they want to dispose their bodies after their physical death. The procedure is simple and the costs are low; thus it is supposed that many people, Christians or not, will choose this option.

Λήμματα / Entries

Λήμματα	Entries
Ανεξιθρησκία	Religious tolerance

Αποτέφρωση	Cremation
Δημοκρατική κοινωνία	Democratic society
Δικαίωμα	Right
Εκκλησία	Church
Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης	Freedom of religious conscience
Θεσμοθέτηση	Institutionalisation
Θρησκευτική ελευθερία	Religious freedom
Καύση	Incineration
Νεκρός	Dead
Οριοθέτηση	Boundary
Περιορισμός	Limitation
Νόμος	Law
Σύνταγμα	Constitution
Ταφή	Burial

Συντομογραφίες

A.N.	Αναγκαστικός Νόμος
Αρ./αριθ.	Αριθμός
Εδ.	Εδάφιο

Ε.Δ.Δ.Α.	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Εκδ.	Εκδόσεις
Ε.Σ.Δ.Α.	Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών
ΕφΑθ	Εφετείο Αθηνών
Ν.	Νόμος
Ο.Η.Ε.	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΛΣτΕ	Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας
Παρ.	Παράγραφος
Π.Δ.	Προεδρικό Διάταγμα
ΠΠρΑθ	Πολυμελές Πρωτοδικείο Αθηνών
ΣτΕ	Συμβούλιο της Επικρατείας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Εκκλησία και Πολιτεία, Ανδρούτσος Χ., Β' Έκδοση, 1964
- ❖ Οι σχέσεις κράτους και Εκκλησίας, Βενιζέλος Ε., Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000
- ❖ Ατομικά Δικαιώματα, Δαγτόγλου Π., 2η έκδοση, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα -Κομοτηνή 2005
- ❖ Συνταγματικά Δικαιώματα- Ειδικό Μέρος, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, Δημητρόπουλος Α., Τομ. ΙΙΙ Ημ. Β, Αθήνα 2005
- ❖ Θεωρία και Νομολογία για τους μάρτυρες του Ιεχωβά, Κονιδάρης Ι., ΝοΒ 34, 1986
- ❖ Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Γ. Κτιστάκης
- ❖ Ταφή ή καύση των νεκρών, Λέκκος Ευαγγ. Θεολόγος – Νομικός, Έκδοση της Αποστολικής Διακονίας, 1994

- ❖ Η θρησκευτική ελευθερία, Μαρίνος Α., Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εν τη Νομική Σχολή του ΕΚΠΑ, Αθήνα, 1972
- ❖ Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Χρυσόγονος Κ., 2η έκδοση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 2002
- ❖ Ελεύθεροι από το γονιδίωμα -Προσεγγίσεις Ορθόδοξης βιοηθικής, Αρχιμ. Νικολάου Χατζηνικολάου, Κέντρο Βιοϊατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας
- ❖ Η Καύσις των νεκρών , Ευάγγελου Κ. Μαντζουνέα, πρωτ. Αθήνα c.1992
- ❖ Η Καύση των νεκρών στην Ορθόδοξη Εκκλησία : (Μελέτες Ορθοδόξου Θεολογίας) , Εμμανουήλ Κ. Δουνδουλάκη, Εκδόσεις Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2003
- ❖ Η ταφή των νεκρών : συνισταμένη της αγιογραφικής διδασκαλίας, της Πατερικής παραδόσεως και της θύραθεν γραμματείας , Αναστασίου Π. Τίγκα, Αθήνα 1993
- ❖ Διατί ταφή και όχι καύσις των νεκρών , Μητροπολίτου Κυθήρων Μελετίου Ευαγγ. Γαλανοπούλου, Εν Αθήναις 1962
- ❖ Καύσεις νεκρών από την αρχαιότερη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία : διδακτορική διατριβή , Κωνσταντίνου Ι. Γαλλή, Αθήνα 1980
- ❖ Καύσεις στην εποχή του χαλκού και την πρώιμη εποχή του σιδήρου : Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999 , διοργάνωση Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ' ΕΠΚΑ, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία : πρακτικά του Συμποσίου , επιμέλεια: Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης Αθήνα : Πανεπιστήμιο Κρήτης : ΚΒ' ΕΚΠΑ 2001
- ❖ Μεταξύ δύο αιώνων , Μητροπολίτου Ναυπάκτου και αγ. Βλασίου Ιερόθεου, Λεβαδεία : Ιερά Μονή Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας) 2000
- ❖ Ταφή ή καύση των νεκρών : Πρακτικά ημερίδος «Η καύση των Νεκρών», Αθήναι Ξενοδοχείον Divani- Caravel Τετάρτη 3 Μαρτίου 1999 Αθήναι : Έκδοσις Κλάδου Εκδόσεων Επικοινωνιακής και Μορφωτικής Υπηρεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος 2002
- ❖ Ταφή, καύση και ανάσταση νεκρών : μηνύματα από την παράδοση και την τέχνη, Αθήνα 1986
- ❖ Τα Αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξεως Αθήνα-Κομοτηνή : Αντ.Ν. Σάκκουλας 1981
- ❖ Το Σύνταγμα ως βάση της έννομης τάξης , Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Αντ. Ν. Σάκκουλα Αθήνα-Κομοτηνή 2002

- ❖ Εφαρμογές συνταγματικού δικαίου II . συνταγματικά δικαιώματα, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2007
- ❖ Ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου, Αθήνα 1996
- ❖ Κοινωνικός ανθρωπισμός και ανθρώπινα δικαιώματα : Humanisme social et droits de l'homme , Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος
- ❖ Πρακτικά θέματα συνταγματικού δικαίου : γενική θεωρία-οργανωτικό μέρος, Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, . τ. I Αθήνα : Αντ.Ν. Σάκκουλας 2004
- ❖ Συνταγματικά δικαιώματα : σύστημα συνταγματικού δικαίου , Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2008
- ❖ Κονιδάρης 1984: Κονιδάρης, Νομική Θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών, Αθήνα
- ❖ Το Οικουμενικό Πατριαρχείο μετά την Λωζάνη : ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, Γεωργίου Ι. Διακοφωτάκη, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2007
- ❖ Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου : ως εισαγωγή εις τον αστικόν κώδικα και εις το προισχύσαν αυτού αστικόν δίκαιον , υπό Γεωργίου Α. Πετρόπουλου, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1963
- ❖ Το Απαραβίαστον της ελευθέρας εκδηλώσεως της θρησκευτικής συνειδήσεως , Γεωργίου Μουρίκη, Αθήναι 1947
- ❖ Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Κώστας Χ. Χρυσόγονος, 3η έκδοση αναθεωρημένη, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2006
- ❖ Εφημερίδα Τα ΝΕΑ- Εφημερίδα Ελευθεροτυπία - Εφημερίδα Απογευματινή - Εφημερίδα Μεσημβρινή- Εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ
- ❖ Περιοδικό Το Σύνταγμα (ΤοΣ)
- ❖ Περιοδικό Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

ΦΕΚ

- Α' 225
- Α' 179/14-21.6.1951
- Αρ. Φύλλου 57, 15 Μαρτίου 2006
- Αρ. Φύλλου 49, 23 Μαρτίου 2009

ΕΘΝΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- Ν. 3448 (άρθρο 35) «Για την περαιτέρω χρήση πληροφοριών του δημόσιου τομέα και τη ρύθμιση θεμάτων αρμοδιότητας Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης»

- Π.Δ. 31/2009 «Προϋποθέσεις καθορισμού των χώρων δημιουργίας Κέντρων Αποτέφρωσης Νεκρών, όροι και έλεγχος της λειτουργίας τους και ειδικότερες προϋποθέσεις για την αποτέφρωση νεκρών»
- Α.Ν. 445/1968 «Περί νεκροταφείων και ενταφιασμού των νεκρών»
- Α.Ν. 582/1968 «Περί δημοτικών και κοινοτικών κοιμητηρίων»
- Α.Ν. 1846/1951 «Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων»
- Ν. 2477/97 «Συνήγορος του Πολίτη, Σώμα Επιθεωρητών-Ελεγκτών Δημ. Διοίκησης»

ΕΘΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- ΣτΕ 756/1952, 2274/1962
- ΣτΕ 2058/1957
- ΣτΕ 851/1961
- ΠΠρΑθ 4314/1984
- ΠΠρΑθ 1819/1986
- ΠΠρΑθ 3696/1986
- ΕφΑθ 1702/88
- ΟλΣτΕ. 2284/2001
- Συνήγορος του Πολίτη 8/2005
- Συνήγορος του Πολίτη 13189/2005

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ (LINKS)

<http://www.law.uoa.gr/~adimitrop>

<http://www.dsanet.gr>

<http://www.lawdb.intrasoftnet.comhttp://www.lifo.gr/blogs/wwwlifogrblogsnatash/11981>

<http://www.humanrights-edu-cy.org/European%20Convention%20on%20Human%20Rights.htm>

<http://www.teilam.gr/nomothesia/Syntagma.pdf>

http://www.constitution.org/bor/vir_bor.htm

http://www.fa3.gr/nomothesia_2/nomoth_gen/1_dikaiomata_antropou.htm

<http://tosyntagma.ant-sakkoulas.gr/nomologia/item.php?id=409>

<http://www.e-tipos.com/newsitem?id=23488>

[**http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&pubid=31904**](http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&pubid=31904)

<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11424&subid=2&tag=8333&pubid=31907>

<http://blogs.sch.gr/tgiakoum/archives/738>

http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%8D%CF%83%CE%B7_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%BD%CE%B5%CE%BA%CF%81%CF%8E%CE%BD

<http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B7%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%B1>

<http://www.acrobase.gr/showthread.php?t=28195>

<http://www.iospress.gr/mikro1997/mikro19971206.htm>

<http://www.i-m-attikis.gr/html/gr/mainpage/Tafh/kaush2.htm>

http://www.iatronet.gr/newsarticle.asp?art_id=7951

[**http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=170164&ct=114**](http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=170164&ct=114)

http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/tafi_i_kaysi_marinos.html

http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/tafi_skarvelis.html

http://archive.enet.gr/online/online_text/c=112,id=65341084

<http://gaios.wordpress.com/2008/07/25/kafssi/>